

DEZVOLTAREA CAPITALISTĂ CA INEVITABILITATE ISTORICĂ ÎN ROMÂNIA. C. DOBROGEANU-GHEREA (I)

GABRIELA TĂNĂSESCU*

Abstract. *The paper aims to point out the contribution of C. Dobrogeanu-Gherea's theory of capitalist development to the structuring of critical thinking and to establishing Marxism as an intellectual tool and a methodology for the analysis of backwardness. Its assumption is the founding role of Gherea's theory of capitalist development in backward countries in the conceptualization of modernization based on the principle of diversity of social history and on the critique of uniformity. As such, Gherea's theory is presented as a form of revisited Marxism in its criticism of the non-organic transformations in the body of society, in its thesis of the historical inevitability of capitalist development in Romania, in its analysis of social change in the underdeveloped countries and of the validity of Marx's "inexorable law of history" at the level of global social system. As well, the paper presents Gherea's theory of neo-serfdom and "political industry of oligarchy," the "peasant question" and the failure of the capitalist transformation of agriculture in Romania, the problem of distorted capitalism and true Western capitalism. It also specifies the implications of Gherea's theory on the Romanian modernization sociology of Marxist-inspired of the first part of the 20th century – variants of "uniform modernization".*

Keywords: *capitalist development; peasant question; backwardness; neo-serfdom; uniform modernization; principle of diversity of social history.*

Acest studiu¹ este parte a unei cercetări mai ample focalizate asupra filosofiei modernizării în România la sfârșitul «secolului cel lung». Teza inevitabilității istorice a dezvoltării capitaliste a României a constituit axa unei dispute reprezentative privind evoluția istorică a țării, cea dintre Constantin Dobrogeanu-Gherea și Constantin Stere. Interesul pentru semnificarea ei în istoria gândirii politice românești este major întrucât:

* CS III dr., Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române.

¹ Forma dezvoltată a unei comunicări prezentate la Conferința internațională *Capitalist Transformations in Eastern and Central Europe*, Stream 5: *Genealogies of Capitalism in XIX and XX Century in ECE*, în 21 mai 2025. <https://capitalist-transformations.com/conference-programme/>

(a) a constituit tema unor dezacorduri fundamentale în privința cursului dezvoltării economice a României („răscrucea teoretică“) între social-democrații marxiști, poporaniști și conservatori, în primul deceniu al secolului al XX-lea, într-un mod similar celui în care „stagismul“ sau „teoria celor două etape“ – capitalistă și socialistă – ale evoluției istorice a țărilor subdezvoltate, precum Rusia țaristă, a stârnit dispute doctrinare în interiorul marxismului²;

(b) reflectă modul specific în care Gherea a motivat cursul modernizării societăților înapoiate („semicapitaliste“), a formulat „legea dezvoltării“ lor și a contribuit la o reinterpretare a concepției marxiste a evoluției sociale³;

² Interpretarea stagistă „ortodoxă“ a lui Karl Kautsky a reprezentat poziția „centristă“, situată între „socialismul evolutiv“, etic, susținut de Eduard Bernstein sau concepția evoluției „organice“, graduale, parlamentare către socialism, realizată prin instituții democratice – poziție care respingea teza inevitabilității crizei capitalismului – și radicalismul revoluționar al Rosei Luxemburg, susținut prin principiul spontaneității revoluționare. Cu referire la Rusia, Gheorghi Plehanov – care încă în anii 1880 considera că socialismul nu este posibil fără un nivel înalt de dezvoltare economică și că o preluare revoluționară a puterii prin recursul la „idealurile comunismului patriarhal și autoritarist“ în condiții de înapoiere economică ar reprezenta „un uriaș regres istoric“ – a adoptat după 1903 o interpretare stagist-„menșevică“ care s-a contrapus interpretării bolșevice a trecerii Rusiei la socialism înainte de maturizarea sistemului capitalist. Deopotrivă, Plehanov s-a opus concepției lui Lev Troțki a „revoluției permanente“ și „progresiei rapide și neîntrerupte de la revoluția burgheză la revoluția socialistă“. Revoluția din octombrie condusă de Vladimir Lenin – întemeietorul facțiunii bolșevice a Partidului Social Democrat al Muncii din Rusia (PSDMR), transformată în 1918 în Partidul Comunist din toată Rusia (Bolșevicii) – a fost considerată de Kautsky drept o revoluție prematură din care decurge inevitabil un regim dictatorial.

³ Friedrich Engels, căruia Kautsky îi trimisese articolele lui Gherea „Karl Marx și economiștii noștri. Expunere populară a teoriilor socialiste“ (1884) și „Ce vor socialiștii români. Expunerea socialismului științific și Programul socialist“ (1886), își exprima „cu multă plăcere convingerea“ că în programul socialiștilor români „au fost adoptate principiile fundamentale ale teoriei formulate de regretatul [său] prieten Karl Marx“, solicitând totodată ajutor (dicționare) pentru mai buna înțelegere a textelor. A se vedea Scrisoarea lui Engels către Ion Nădejde (4 ianuarie 1888), în Karl Marx, Friedrich Engels, Volume 48, *Letters 1887-90*, Digital Edition, Lawrence & Wishart, Electric Book, 2010, pp. 132-133. Engels nu s-a putut pronunța asadar nici asupra fidelității prezentării teoriei lui Marx și nici asupra adaptărilor semnificative pe care Gherea a ajuns să le aducă teoriei pentru a o putea aplica condițiilor specifice din România. De pildă, în „Ce vor socialiștii români“, în secțiunea a doua, Gherea a specificat, prin raportare la legea „mișcării omenirii“ formulată de Marx, că România, fără a avea o clasă burgheză puternică și fără a fi trecut în „faza liberalo-burgheză“ pe care o parcurg țările europene, a „primit formele sociale europene“, ceea ce reprezintă, în aprecierea lui Gherea „o schimbare colosală“ introdusă „în mișcarea socială românească numai ca efect al relațiilor internaționale“. Astfel, în raport cu Occidentul, în care dezvoltarea condițiilor materiale interne a precedat „formele sociale burgheze“, în România parcursul a fost invers, mai întâi au fost introduse formele burgheze și apoi au început să se dezvolte condițiile materiale. A se vedea Constantin Dobrogeanu Gherea, „Ce vor socialiștii români“, în *Opere complete*, vol. 2, București, Editura Politică, 1976, p. 64. Gherea a formulat parcursul României ca „transformare a formelor feudale“ și ca impunere a instituțiilor liberale-burgheze „prin influența mediului internațional“. *Idem*, „Rolul păturii culte în transformările sociale“, în *ed. cit.*, pp. 432-433. În ciuda adaptărilor pe care le-a propus, Gherea nu s-a considerat un „revizionist“ și a respins ca nefondate pretențiile de reformare a teoriei lui Marx. În mod constant a reiterat că Marx a indicat modul generic de trecere a societăților moderne la o altă formă de organizare socială și forțele sociale interne care au rol în acest sens, „dar se înțelege că, oricât de genial și pătrunzător ar fi fost, față de imensa complexitate a vieții sociale, nu putea să prevadă toate modificările și toate devierile pe care, fatal, urma să le sufere societatea în mersul ei“. După Gherea, ceea ce a făcut Marx „din punct de vedere al metodei“ – studiul legilor dezvoltării sociale, „în forma lor pură“, și a forțelor și tendințelor acestei dezvoltări – „era o necesitate și constituie un merit“, ea reducând riscul pierderii cercetării într-un „regretabil eclecticism științific“ și un „detestabil oportunism practic“. A se vedea *Idem*, „Prefață [la lucrarea lui K. Kautsky, *Bazele social-democrației*, București, 1911], în *Opere complete*, vol. 5, București, Editura Politică, 1978, pp. 41-42. Gherea a considerat și că aplicarea metodei lui Marx în cercetarea unui mediu social deosebit de cel din Apus implică obținerea unor rezultate diferite. A se vedea *Idem*, „Asupra socialismului în țările înapoiate“ [Postfață la lucrarea lui K. Kautsky, *Bazele social-democrației*, 1911], în *ed. cit.*, p. 75.

(c) afirmă soluția lui Gherea pentru România, pentru depășirea stării de semi-capitalism stagnant, blocat, a stării de „anomalie sau monstruozitate“, și pentru reînscriserea țării în parcursul „etapelor istorice“.

Ca atare, analiza acestei teze este subsumată unui demers de istorie a ideilor politice, urmat de altfel în întreaga cercetare a temei. Scopul studiului de față este de a ilustra modul în care teza inevitabilității istorice a dezvoltării capitaliste în țările înapoiate susținută de Dobrogeanu-Gherea a fost interpretată (1.a) din perspectiva unui rol fondator în conceptualizarea modernizării centrată pe principiile dominante ale epocii istorice a capitalismului, anume interdependența, influența, difuziunea, dominanța, și, ca atare, (1.b) ca schimbare de accent în explicarea transformării sociale care implică progresul de la lupta de clasă, ca factor endogen și, prin implicare, de la modelul lui Marx, la factorii „impuși din exterior“ și la un model explicativ axat pe contextul internațional; și (2) din perspectiva argumentării principiului diversității istoriei sociale și, în consecință, al abaterii de la modelul unei dezvoltări uniforme.

Structurarea studiului este următoarea: (a) prezentarea principalelor repere ideologice, teoretice și metodologice ale gândirii lui Gherea, precedată de schițarea etapelor activismului său politic; (b) formularea problemei inevitabilității istorice a dezvoltării capitaliste; (c) semnificarea principalelor argumente formulate de autorul *Neoiobagiei* în susținerea tezei; (d) configurarea relevanței tezei lui Gherea în gândirea politică română. Ca atare, în cele ce urmează este prezentată evoluția politică și ideologică a lui Gherea, ilustrare a unui parcurs transnațional de viață și de socializare politică, de adaptare la mutațiile care au marcat istoria intelectuală și militantă a socialismului.

*Marx al României*⁴

Constantin Dobrogeanu-Gherea⁵ (1855-1920) este pseudonimul sub care a fost cunoscut în România Solomon Katz⁶, refugiat din partea ucraineană a imperiului rus – Slavianka, gubernia Ekaterinoslav –, în martie 1875, devenit până la sfârșitul

⁴ Așa l-a numit Karl Kautsky pe Gherea, conform relatării lui Dimitrie Marinescu din scrisoarea adresată lui Gherea (22 noiembrie 1911). A se vedea Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Correspondența*, ediție, studiu introductiv și note de Ion Ardeleanu și Nicolae Sorin, București, Minerva, 1972, p. 251.

⁵ Gherea, „numele literar“ sub care a devenit celebru, este derivat din ebraicul *Ger*, „străin“, așa cum menționa Barbu Lăzăreanu, elevul și editorul lucrărilor lui Gherea. A se vedea Georges Haupt, „Naissance du socialisme par la critique: La Roumanie“, în *Le Mouvement Social*, 59 (avril-juin 1967), p. 31. Termenul ebraic poate avea însă și sensul de „prozeli“ și, de asemenea, de persoană care a imigrat de bunăvoie într-o țară străină și a ales să adopte normele ei culturale. Cf. Sol Steinmetz, *Dictionary of Jewish Usage: A Guide to the Use of Jewish Terms*, Lanham, Rowman and Littlefield Publishers, 2005, p. 48, *apud* Anca Maria Mândru, „Socialism of Sentiment“: *Culture, Progress and Community in the Early Romanian Left 1870-1914*, PhD Dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign, p. 119, disponibil la <https://www.ideals.illinois.edu>

⁶ A dobândit numele Constantin Cassu Dobrogeanu prin legea de împământenire cu dispensă de stagiul din 1890, promulgată la 21 iunie 1890 în timpul guvernului format din junimiști și membri ai Partidul Liberal Conservator și al ministeriatului lui Titu Maiorescu la Culte și Instrucțiune Publică și, deopotrivă, la Lucrări Publice, și în contextul în care „în ambele corpuri legiuitoare xenofobia se manifesta încă destul de agresiv“. Declarația din Senat a lui Maiorescu că „nu va tolera nici o agitare socialistă“ și teama că prin criticarea modelului său estetic l-a antagonizat în asemenea măsură pe mentorul *Junimii* încât să atragă ca represalii retragerea concesiunii restaurantului din gara Ploiești (pe care Gherea o deținea din 1881) și chiar expulzarea sa (prin aplicarea „legii asupra străinilor“ din 1881) l-au determinat pe Gherea să-i solicite ministrului Maiorescu o audiență. În cursul acesteia a fost încredințat că asemenea măsuri nu vor fi luate – întrucât conservatorii sunt

anilor 1880 un ideolog politic și social de referință, principalul promotor al ideilor socialiste și al marxismului în România sfârșitului de secol XIX⁷ și, deopotrivă, un critic literar marcant, inițiatorul criticii literare analitice.⁸

Implicarea⁹ într-un cerc studențesc de autoinstruire în 1872¹⁰ și într-unul revoluționar¹¹ care s-a alăturat mișcării *Хождение в народ* (*A merge în popor* – campania de propagandă narodnicistă prin sate) în 1874¹² i-au atras constanta

„mai liberali decât liberalii” –, dar și înștiințat de dezamăgirea provocată de articolul „Cătră d-l Maiorescu” care critica „maniera inconsecventă și utilitară – «avocătească» – de a-i apăra pe Caragiale și pe Alecsandri”. În consecință, din proiectatul prim volum de *Studii critice* (apărut în 1890) Gherea a înlăturat acest articol („cel mai antimaioreescan”) și a revizuit altele, reținându-l doar pe cel „evasipotrivnic mentorului junimist” „Critica criticii”, revăzut și el, sub titlul „Asupra criticii” (care putea fi citit „și ca un elogiu adus lui Maiorescu”). A se vedea George Voicu, „Naturalizarea lui C. Dobrogeanu-Gherea”, în *Psihologia socială*, nr. 49 (I)/2022, p. 118, p. 114, p. 113. Pentru relatarea întâlnirii Gherea-Maiorescu George Voicu trimite la I. Negreanu, „Amintiri”, în *Adevărul literar și artistic*, 23 mai 1930.

⁷ Gherea îi scria lui Kautsky, la 5 decembrie 1894, că la sosirea lui în România „nu era cunoscut nici măcar cuvântul socialism; eu sînt primul pionier al socialismului în România și am contribuit ca mișcarea românească, care s-a rătăcit pe căi anarhiste, să fie readusă la social-democrație, și, în general, am participat din plin la mișcarea din România”. A se vedea Constantin Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. 8 [Correspondență], în *ed.cit.*, 1983, pp. 116-117.

⁸ În cuprinsul aceleiași scrisori îi scria lui Kautsky: „sunt printre primii care am aplicat concepția materialistă a istoriei în critica literară”. A se vedea *Ibidem*, p. 118. Pentru Gherea, literatura constituia, în esență, expresia unei epoci și a unei societăți și putea influența, la rândul ei, societatea. Ca atare, ca „ogindă a societății și instrument al transformării ei” [Anca Maria Măndru, *op. cit.*, p. 15], opera literară era „productul” sau era expresia mediului social și natural al scriitorului și, deopotrivă, al talentului și „intenției (tendinței)” lui – reflectat în „finalitatea morală și ideologică” și „înțelesul social” al operei. Gherea adăuga așadar criteriului estetic pe cel social și moral. Critica literară pe care a practicat-o a fost catalogată drept „critică de tip sociologic, uneori sociologizant, cu vădite virtuți analitice (recunoscute de E. Lovinescu și G. Călinescu), ceea ce reprezenta categoric o noutate în spațiul cultural românesc de la sfârșitul secolului al XIX-lea”. Cf. Cornel Moraru, „Dobrogeanu-Gherea, Constantin”, în *Critici literari și esești români: dicționar selectiv*, coordonatori: Iulian Boldea, Al. Cistelean, Cornel Moraru, Târgu Mureș, Arhipelag XXI, 2016, p. 172, p. 174. De menționat că, după publicarea celor două volume de *Studii critice* (1890 și 1891), care s-au bucurat de o amplă apreciere, Mihail Kogălniceanu l-a considerat pe Gherea (care avea atunci 36 de ani) „cel mai mare critic al literaturii române”, tânărul Nicolae Iorga l-a numit „maestrul criticii noastre științifice”, iar Alexandru Vlahuță l-a definit drept „primul care a introdus critica constructivă în literatura noastră”. Anca Maria Măndru, *op. cit.*, p. 84. Gherea era recunoscut astfel nu doar ca principal rival literar și ideologic al lui Titu Maiorescu, care „întruchipa competența critică a epocii”, ci și ca „personalitate cu statut definitiv consolidat” [Z. Ornea, *Curentul cultural de la „Contemporanul”*, București, Minerva, 1977, p. 86], ca autor al unui model de critică literară complementară „judecății estetice maioreștiene, suverane și fără replică în spațiul cultural românesc” până la el. A se vedea George Voicu, *loc. cit.*, p. 112.

⁹ În timpul studiilor la Facultatea de Științe a Universității din Harkov.

¹⁰ Care, ca multe altele din orașele universitare, era afiliat la centrul din Sankt Petersburg al *Cercului Ceaiovski* sau *Marii Societăți de Propagandă* (*Большое общество пропаганды*), o organizație secretă de factură nihilistă având ca nucleu o societate literară pentru autoeducație (*Cercul cărții – Книжный кружок*). Menirea ei era distribuirea de cărți (literatură științifică și revoluționară) și cunoștințe interzise în Imperiul Rus, și atragerea studenților în conducerea activității de educare și propagandă printre muncitori și țărani cu scopul provocării revoluției sociale.

¹¹ Spre deosebire de nihilști, care au dominat mișcarea intelectuală rusă în deceniul 1860-1870 și care au adoptat ca principiu fundamental individualismul absolut și căutarea fericirii personale cu orice preț, revoluționarii, care au activat după 1871, au urmărit „fericirea celorlalți cu orice preț, sacrificându-și pentru aceasta propria fericire. Idealul [lor] era o viață plină de suferință și o moarte de martir”. „Soarta a hotărât” ca nihilistul, „care nu era cunoscut și care nu putea fi cunoscut în nicio altă țară decât a sa [Rusia], să nu aibă nume în Europa, iar revoluționarul, dobândind o reputație teribilă, să fie numit cu numele celui alt. Ce ironie!”. Sergey Stepnyak-Kravchinsky, *Underground Russia: Revolutionary Profiles and Sketches from Life*, Translate from Italian, With a Preface by Peter Lavroff, New York, Charles Scribner's Sons, 1883, p. 12, disponibil la <https://archive.org/details/StepniakUndergroundRussia/mode/2up>.

¹² Cercul la care a aderat Gherea (sub numele K. A. Katz) în martie 1874 a fost condus de Serghei Kovalik și cuprindea 32 de membri, dintre care 31 erau studenți, seminariști, absolvenți, elevi. Cf. Tables 1-9 of the

supraveghere a poliției secrete a Imperiului rus (*ohrana*)¹³, în contextul numeroaselor arestări operate de jandarmeria rurală și poliție în urma „marelui exod” al tinerilor intelectuali la sate. Dacă orientarea primului cerc era esențialmente „propagandistică”¹⁴, de inspirație lavrovistă, și obiectivul era distribuirea de cărți (literatură științifică și revoluționară) interzise în Imperiul Rus și atragerea studenților în conducerea activității de educare și propagandă printre muncitori și țărani („ridicarea morală și mentală a maselor”) cu scopul provocării revoluției sociale și promulgării principiilor și idealurilor socialiste, cel de-al doilea avea un profil insurecțional, de sorginte bakuninistă, tradus în „învățarea de la poporul” aflat în „stare de revoltă” și unificarea și consolidarea protestelor și revoltelor individuale prin metode precum „agitația”, zvonistica, subminarea pretendenților la tron etc.¹⁵ În evaluarea unui prieten și coleg, în 1874 Gherea (Katz) era și va rămâne pentru un deceniu un „revoluționar și se apropia mai mult de Bakunin, decât de Lavrov. În bakuninismul său era însa ceva propriu, individual, deosebit. Instinctului, ca forță motrice a revoluției, el îi acorda un rol secundar, auxiliar, punând pe primul plan conștiința. Și de aceea atribuia toată importanța propagandei ideilor socialismului în rîndurile maselor, răspîndirii în mase a cunoștințelor preliminare socialiste. Prin scopul ce-l urmărea, era anarhist, iar prin tactică, lavrovist”¹⁶.

A considerat refugierea în România ca soluție temporară, astfel că după o lună petrecută la Iași a plecat în Elveția, centrul unei puternice emigrații a revoluționarilor ruși și, la Geneva, a aderat la cercul condus de Nikolai Sudzilovski¹⁷, unul dintre liderii neoficiali ai mișcării revoluționare ruse. S-a întors în luna mai, la Iași, cu misiunea încredințată de cercul la care aderase de a asigura transportul clandestin de literatură revoluționară din centrele socialiste din Geneva și Zürich

membership of hruzhoh 1873-1876/7”, cap. „Southern Revolutionaries and Their Activity Amongst the Peasantry, 1873-1876/7”, în Douglas Wilson Hay, *The development of the revolutionary movement in the south of the Russian empire, 1873-1883*. PhD thesis, University of Glasgow, 1983, pp. 168-171, disponibil la <http://theses.gla.ac.uk/2455/>. Troțki i-a indicat și pe Arhip Bogoliubov (Alexei Emelianov) și Iuri Govorukha-Otrok ca organizatori ai cercului. A se vedea Lev Troțki, „Dobrogeanu-Gherea”, în *România în războiul balcanic*, traducere și cuvânt înainte Radu Părpăuță, Iași, Polirom, 1998, p. 94. Serghei Kovalik a format în 1873 la Sankt Petersburg un grup de propagandă anarhistă împreună cu Feofan Lermontov și i-a cunoscut în același an în Elveția pe Mihail Bakunin, cel mai influent susținător al anarhismului în epocă, oponentul lui Marx și al tezei dictaturii proletariului, pe Piotr Tkacev, teoreticianul dictaturii revoluționare, și pe Piotr Lavrov, teoreticianul narodnicismului gradualist, susținător al implicării maselor în crearea societății socialiste (rival al lui Bakunin și, deopotrivă, a lui Tkacev). S. F. Kovalik apare în tabelele lui Hay și în cercul Comunei din Kiev, alături de Nikolai Sudzilovsky, Paul Akselrod figurează în cercul Ceaikovski-Kiev, Vera Zasulich în cercul Buntarilor, iar C. V. Aptekman în cercul Rostov-Harkov – toți fiind după 1875 colaboratori pasageri ai lui Gherea, cu rol în evoluția lui politică și ideologică.

¹³ Conform dosarului *Despre emigrantul rus Katz totodată și Costică Dobrogeanu*, din Arhiva Istorică centrală de Stat din Moscova, „reiese că ohrana îl considera și în 1902 ca persoana cea mai importantă de supravegheat din România”. Gh. Haupt, „Începutul activității revoluționare a lui C. Dobrogeanu-Gherea”, în *Studii. Revistă de istorie*, Anul X, nr. 3, 1957, p. 62.

¹⁴ O orientare considerată în general dominantă în nordul Imperiului Rus.

¹⁵ A se vedea Vera Figner, „The Programme of the Narodniki (Populists)”, în *Memoirs of a Revolutionist*, New York, International Publishers, 1927, p. 50.

¹⁶ S. V. Aptekman, *Obschestvo Zemlea i Volea v 70 godah. Po licinim vosprominaniam*, Petrograd, Edit. Kolos, 1924, p. 43, apud Gh. Haupt, *loc. cit.*, pp. 67-68.

¹⁷ Care avea în exil un pașaport american, pe numele John Russel. Numele noului venit din România nu-i era străin, dată fiind prietenia lui cu Kovalik, împreună cu care a emigrat în Elveția și cu care a intrat în guparea din jurul revistei lavroviste *Vperiod*. A se vedea în acest sens Gh. Haupt, *loc. cit.*, p. 73.

către Rusia¹⁸ și de a înființa obști printre lipoveni și sectele de nekrasoviți refugiate în Dobrogea în scopul de a recruta din rândurile lor luptători împotriva autocrației¹⁹. La Iași, unde grupul refugiaților ruși și basarabeni era destul de numeros²⁰, a stabilit pentru prima dată legături cu tineretul radical român²¹ și, în 1876, a participat la constituirea unui cerc socialist-revoluționar – condus de studentul în drept Eugen Lupu – alături de membri ai emigrației.²² În martie 1876, Nicolae Zubcu-Codreanu raporta că K. A. Katz „lucra energic și discret și că a adus primul transport în Rusia”²³.

După izbucnirea războiului ruso-româno-turc din 1877, Gherea, împreună cu Nikolai Sudzilovski-Russel, Nicolae Zubcu-Codreanu, Vasili Ivanovski, Zamfir Ralli-Arbore ș.a., care se mutaseră în Brăila, au format „nucleul revoluționar cu sediul mobil: Ploiești-Brăila-Galați” care desfășura propagandă socialistă pentru soldații și ofițerii ruși²⁴.

Cu excepția „episodului” deportării în nordul Rusiei, între noiembrie 1878 și octombrie 1879²⁵, exilul lui Gherea a devenit permanent, viața lui clădindu-se și

¹⁸ A se vedea Michael Shafir, „Constantin Dobrogeanu-Gherea: Wrong Time, Wrong Face, Wrong Place”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Studia Europaea*, anul LII, no. 2, 2007, p. 8.

¹⁹ A se vedea Gh. Haupt, *loc. cit.*, p. 72.

²⁰ A se vedea în acest sens Const.-Titel Petrescu, *Socialismul în România 1835 – 5 septembrie 1940*, București, Editura Societatea Națională de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”, Colecția Biblioteca Socialistă, 1946, pp. 52-53.

²¹ Lev Troțki, *op. cit.*, p. 95.

²² Între ei Nikolai Sudzilovski-Russel, Vasili Ivanovski, Zamfir Ralli-Arbore, Pavel Axelrod, Andrei Dumitrescu ș.a. Nikolai Sudzilovski-Russel este considerat „principalul organizator al mișcării socialiste în anii 1870 și cea mai emblematică personalitate dintre socialiștii deceniului”. A se vedea Adi Dohotaru, „Portraits of young socialists: moral standing and socializing places”, Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca, tom LIV, 2015, p. 254. Nicolae Zubcu-Codreanu, fost student la Academia medico-chirurgicală de la Kiev, devenit organizatorul centrului de la Sculeni de contrabandă cu literatură anarhistă și socialistă din Occident, a organizat la București, în 1876, primul cerc socialist studentesc. A se vedea Const.-Titel Petrescu, *op. cit.*, p. 53. Gh. Haupt l-a caracterizat pe Zubcu-Codreanu drept „o verigă importantă în lanțul mișcării revoluționare ruse, care se întindea din America pînă în fundul Siberiei”. Gh. Haupt, *loc. cit.*, p. 74. Zamfir Ralli-Arbore, exilat în Elveția, militant anarhist, colaborator activ al lui Bakunin, apoi un apropiat al anarhistului geograf Elisée Reclus, înainte de stabilirea în Iași (1872), a înființat la Zürich alături de câțiva studenți ruși o tipografie și s-a implicat în publicarea de texte subversive și de răspândirea lor în Rusia, în vederea impulsiei și susținerii mișcărilor revoluționare subversive. Conform istoricului Franco Venturi, activitatea lor a jucat un rol important în revirimentul mișcării „A merge în popor”, în care erau active cercurile narodnice. A se vedea Adrian Tătăran, „Anarhismul și vechea mișcare socialistă din România”, în *Idea*, 54, 2019, disponibil la <https://www.idea.ro/revista/ro/article/XfN-pRAAAMJFbeyG/anarhismul-si-vechea-miscare-e-socialista-din-romania>

²³ Douglas Wilson Hay, *op. cit.*, p. 58.

²⁴ A se vedea Const.-Titel Petrescu, *op. cit.*, p. 54.

²⁵ În 1878, în timpul războiului ruso-turc, ca rezident în Brăila, căsătorit și având un copil, posesor al unui pașaport american pe numele Robert Jinks, s-a înscris voluntar în Crucea Roșie rusă, a avut acces pe navele sanitare și, constant în legătură cu centrele socialiste internaționale și cu refugiații ruși, a furnizat literatură radicală trupelor ruse cantonate în țară. A fost arestat de agenții *ohranei*, transportat prin Odesa, Kursk, Orel, Tula, Moscova și Sankt Petersburg, ținut timp de o lună în celulele Secției trei a Poliției secrete ruse și alte trei luni în fortăreața Petropavlovsk, apoi deportat în Siberia, la Mezen, lângă Marea Albă. A fost implicat în „dosarul 193”, în proces intervenind baronul Benkendorf, șeful Crucii Roșii Ruse (viitor ambasador rus la Londra) pentru a susține „meritele lui Jinks în îngrijirea soldaților bolnavi și răniți și a insista să i se trimită suma de 600 de franci din contul Crucii Roșii” (bani pe care Crucea Roșie „ii datora” lui Gherea!). A se vedea Lev Troțki, *op. cit.*, p. 98 și Const.-Titel Petrescu, *op. cit.*, p. 345. Acești bani l-au ajutat să evadeze după un an la bordul unei nave de pescuit norvegienne și să se întoarcă în România, trecând prin Arkhangelsk, Vadsø (Norvegia), Londra, Paris, Viena. A se vedea Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, București, Editura Cugetarea – Georgescu Delafras, 1940, p. 450, *apud* Adi Dohotaru, *loc. cit.*, p. 251.

numele lui dobândind notorietate în România, într-un context complicat în care, ca refugiat rus, supravegheat de *ohrana*, a încercat să-și păstreze anonimatul, ca evreu și militant marxist a înfruntat antisemitismul, rusofobia și ostilitatea față de socialiști („secta nihilistilor materialişti“), ca străin a trebuit să scrie într-o limbă în care nu a ajuns niciodată să exceleze.²⁶ Ca atare, într-un exercițiu intelectual contrafactual, decizia lui Gherea de a se întoarce din Elveția a fost considerată o alegere greșită, dat fiind că „a ales *locul* nepotrivit, în *timpul* nepotrivit“ și că „dacă ar fi rămas în Vest, numele său ar fi putut deveni mai cunoscut în cercurile socialiste“²⁷, iar contextul i-ar fi fost probabil mai puțin nefavorabil. Pe de altă parte, s-a argumentat „meritul continuării considerării lui Gherea ca figură minoră, locală“, prin raportare la mediul socialist căruia i-a aparținut și la „mediul intelectual românesc mai larg care i-a permis unui străin ca el să dobândească faimă literară“. Tocmai acel *timp* deosebit, sfârșitul secolului al XIX-lea, și acele „spațiile convergente, România, sferile literară și politică și chiar spațiul restaurantului din gară, au contribuit împreună la apariția acelei *fețe* publice binecunoscute“²⁸.

După 1879, s-a angajat, alături de dr. Nicolae Sudzilovski-Russell și Pavel Axelrod, „într-o propagandă sistematică“ de promovare a ideilor socialiste în România.²⁹ Una dintre direcțiile urmate de Gherea în ceea ce s-ar putea numi strategie propagandistică – aplicată în scopul realizării graduale a unui program socialist și a unei „culturi socialiste independente de organizațiile politice“³⁰ – a fost aceea de „cultivare științifică a maselor“, de educație populară și informare politică prin conferințe, prelegeri și dezbateri diverse.³¹ În acest sens Gherea a colaborat cu numeroși militanți socialiști³² implicați în constituirea cercurilor socialiste³³, cluburilor, asociațiilor și „caselor muncitorești“. Alte direcții de

²⁶ A se vedea Georges Haupt, *loc. cit.*, p. 33.

²⁷ Michael Shafir, *loc. cit.*, p. 11. Shafir avea în vedere desigur ampla notorietate de care s-au bucurat în Occident alți revoluționari ruși ai generației lui Gherea, precum Troțki, Plehanov, Axelrod, Vera Zasulich, Leo Deutsch ș.a.

²⁸ Anca Maria Mândru, *op. cit.*, p. 10, p. 114.

²⁹ Georges Haupt, *loc. cit.*, p. 31.

³⁰ Anca Maria Mândru, *op. cit.*, p. 9.

³¹ În condițiile în care publicațiile socialiste nu erau acceptate în biblioteci cu argumentul nocivității diseminării ideilor subversive pentru ordinea socială.

³² Precum profesorii Ion și Sofia Nădejde, publicistul (viitorul politician) V. G. Morțun, muncitorul Ștefan Gheorghiu ș.a. (la Ploiești, Iași și București), jurnalistul și scriitorul Vintilă C. A. Rosetti, jurnalistul (director la *Adevărul*), scriitorul și (viitorul avocat) Constantin Mille, prozatorul Paul Scorțeanu, jurnalistul și politicianul (viitorul președinte al sindicatului ziariștilor) C. C. Bacalbașa, gazetarii (de la *Emanciparea*) avocatul C. A. Fillitis și (viitorul avocat) Emil A. Frunzescu (la București), (viitorul critic literar și profesor la Universitatea din Iași) S. Sanielevici, (viitorul publicist) Panait Mușoiu, jurnalistul Ion Teodorescu, (viitorul primar al Bucureștiului) Dem. Dobrescu, literații (viitor avocat) Artur Stavri și I. Păun-Pincio, jurnalistul Beno Brănișteanu, profesorul universitar Dimitrie Ionescu ș.a. (la Iași).

³³ Care au fost inspirate, îndeosebi cele informale, de emigranții ruși. Haupt preciza că în primii ani de după 1879 cercurile socialiste erau în fapt „mici grupuri ideologice, cu linii de gândire adesea derutante, mai mult sau mai puțin efemere, dar care au favorizat un climat de efervescență intelectuală. Se autointitulau socialiști, dar, de fapt, erau mișcări de protest al căror curent de gândire dominant semăna cu anarhismul“ (Georges Haupt, *loc. cit.*, p. 31). Este de precizat că, în anii 1880 și 1890, cercurile socialiste și cercurile de studii sociale (studentești, de intelectuali, muncitorești) desfășurau „o activitate aleatorie, neregulată“, ele fiind „înființate și apoi dizolvate câteva luni mai târziu“, dar că, în ciuda acestui provizorat, ele aveau succes întrucât la întâlnirile succesive participau câteva sute de persoane. A se vedea Adi Dohotaru, *loc. cit.*, p. 260. De specificat că, în anii 1880, în cercurile socialiste participau mai ales intelectuali și doar un număr restrâns de muncitori, că numărul lor era restrâns și legăturile dintre ele sporadice.

acțiune propagandistică – publicațiile periodice sau cotidiene –, cu impact considerabil asupra „luminării păturii intelectuale, pregătirii de noi cadre de conducere” și creării unui „curent intelectual și raționalist”, i-a consacrat un efort constant. A contribuit la editarea câtorva periodice cu apariții de scurtă durată, *Besarabia* (1879, Iași)³⁴ și *România viitoare* (1880, București)³⁵; a celei mai importante reviste socialiste antebelice, *Contemporanul*³⁶ (1881-1891, Iași) – sursa unui „curent de idei care a urmărit să creeze, cu ajutorul culturii, al științelor umane și al militantismului politic socialist o nouă mentalitate în spiritul public”³⁷ –, care a surclasat ca audiență *Convorbirile literare* ale Junimii; a săptămânalului *Emanciparea*³⁸ (15 aprilie-15 august 1883, București) – care a reflectat orientarea socialismului din România către marxism și mișcarea muncitorească internațională, în condițiile menținerii încă a ideilor anarhiste³⁹; a primei reviste române care își propunea diseminarea teoriilor economice și istorice ale lui Marx, *Revista socială*

³⁴ Dominată de tendințe predominant anarhist-bakuniste, gazeta era sub conducerea dr. Rusell și a lui Ioan Nădejde. Au apărut 15 numere în care articolele nu erau semnate, cu excepția celor scrise de Sofia Nădejde. Cf. Const.-Titel Petrescu, *op. cit.*, p. 56.

³⁵ Gherea considera că revista ar trebui să fie „mai mult jurnalul de dezvoltarea ideilor teoretice de cât jurnalul agitatoru”, scopul fiind propagarea ideilor noi, după lozincă narodnică „totul prin știință și pentru țărănul român”. A se vedea Gh. Haupt, „Din istoricul luptei pentru trecerea cercurilor socialiste din România pe poziții marxiste (1881-1884)”, în *Studii. Revistă de istorie*, III, Anul 8, mai-iunie 1955, pp. 12-13. După Haupt, articolele cuprinse în singurul număr care s-a publicat erau abstracte și confuze, orientarea revistei fiind „sub influența unui amestec de idei francmazoane, anarhiste” și militând „pentru programul lui Proudhon” – „răscumpărarea succesivă a pământului” cu scopul de a opri revoluția agrară” (Gh. Haupt, *loc. cit.*, p. 13).

³⁶ Apărută – sub directoratul lui Ioan Nădejde și „directivele ideologice” ale lui C. Dobrogeanu-Gherea – după interzicerea (la presiunea consulului rus a) banchetului Cercului socialist din Iași, în mai 1881, organizat în scopul declarat al aniversării Comunei din Paris (eveniment considerat de autorități ca privind și asasinarea țărului Alexandru al II-lea de membrii societății secrete *Народная воля* – *Voința poporului*), și după sancționarea unor lideri ai mișcării socialiste (Ioan Nădejde, Gheorghe Nădejde și Teodor Speranția suspendați din învățământ, Constantin Mille, Alexandru Bădărău și C. Mihail eliminați din Universitate, dr. Russel, Pavel Axelrod și Andrei Dumitrescu arestați și apoi expulzați). Titlul reprezenta traducerea denumirii revistei literare, sociale și politice ruse *Современник* – *Sovremennik*, apărută din inițiativa lui Pușkin și publicată între 1836 și 1866, revista *Contemporanul* dorindu-se o replică a revistei ruse. În *Sovremennik* a apărut, între anii 1863 și 1866, romanul lui Nikolai Cernîșevski *Ce e de făcut?*, scris în 1863 în timpul detenției, care a influențat mai multe generații de revoluționari narodnici, nihilști și marxști din Rusia, inclusiv pe Lenin, care a dat același titlu pamfletului său din 1902. Inspirat de Cernîșevski, Gherea și-a denumit manifestul din 1886 *Ce vor socialiștii români?*. Ca „animator ideologic” al revistei *Contemporanul*, Gherea nu a dorit-o ca pe o publicație de „agitatie socialistă”, ci ca pe una de „știință și cultură”.

³⁷ A se vedea în acest sens Z. Ornea, *op. cit.*, p. 14. Mișcarea înnoitoare de idei datorată în principal diseminării informației în materie de știință, materialism, educație și progres social nu avea caracter militant sau teoretic socialist, primele numere ale revistei nementionând cuvântul „socialist” – o recomandare pe care a făcut-o Gherea și în privința *României viitoare*. A se vedea Gh. Haupt, *loc. cit.*, p. 13. Din anul 1882 Gherea a recomandat renunțarea la prudență în afirmarea teoretică a concepțiilor socialiste, nu însă și în adoptarea militantismului socialist. În 1884 revista a afirmat deschis concepția materialist-științifică și a devenit „o tribună militantă a socialismului științific”, nu în registrul teoretic de care se ocupa *Revista socială* și nici în cel al militantismului politic pe care îl va realiza *Drepturile omului*. A se vedea Z. Ornea, *op. cit.*, pp. 50-51. Anul 1885 este considerat începutul perioadei de propagare a marxismului în paginile *Contemporanului*, prin publicarea unor traduceri din Marx și Engels și prin încercarea de a aplica tezele socialismului științific în explicarea problemelor sociale și culturale din România. A se vedea Gh. Haupt, *loc. cit.*, pp. 14-15.

³⁸ Sub redacția vechilor militanți ai mișcării socialiste, Emil Frunzescu și Paul Scorțeanu, participanți în cercurile revoluționare create de Zubcu Codreanu, și a unor mai tineri militanți, precum scriitorul și publicistul Anton Bacalbașa.

³⁹ Ilustrativ pentru tendințele anarhiste ale socialiștilor români din anul 1883 este, de pildă, amplul manifest, semnat de „Un socialist anarhist”, scris probabil de Ioan Nădejde și publicat la Iași. El reprezenta un răspuns la critica pe care Th. Missir a făcut-o (în *Timpul*) orientării „revoluționare și anarhiste” a revistei *Dacia viitoare*, editată în 1883 la Paris și Bruxelles de „grupul revoluționar român”. A se vedea Adrian Tătăran,

(1884-1887, Iași) și a revistei *Muncitorul* (1887-1889, Iași), care se declara „Ziarul Partidului Muncitorilor“, deși un astfel de partid nu exista încă.

Contemporanul, căruia Gherea îi „dădea directivele ideologice“⁴⁰, a devenit după apariția *Revistei sociale* o „revistă culturală: scientismul a făcut loc literaturii, darwinismul esteticii. Obiectivul principal a fost promovarea literaturii în slujba luptei sociale... I. Gherea a devenit astfel «spiritus rector» al mișcării socialiste: în timp ce dezvolta studii teoretice și primul program al socialismului românesc în *Revista Socială*, și-a asumat rolul de critic literar pentru *Contemporanul*“⁴¹. Primul cotidian – politic-social – socialist român *Drepturile omului* (15 august 1885-1890, București), care a continuat profilul revistei *Emanciparea*, a fost destinat lărgirii cadrului propagandei socialiste, susținerii Cercului de studii sociale *Drepturile omului* din București și colaborării cu toate grupările democratice de stânga.⁴² Clubul socialist din capitală, apărut după desființarea Cercului de studii sociale⁴³, a avut ca organ de presă, destinat „pregătirii politice a maselor populare“, săptămânalul *Munca* (25 februarie 1890-decembrie 1894, din februarie 1894 cu suplimentul lunar „literar și științific“). Între publicațiile ultimului deceniu al secolului al XIX-lea care s-au înscris în strategia propagandistică urmată de Gherea, un important rol doctrinar l-au jucat *Critica socială* (decembrie 1891-aprilie 1893, Iași) și *Democrația socială* (1892), organul de presă al Clubului muncitorilor din Ploiești, așa cum *Literatură și știință* (1893-1894, 2 volume, București), o revistă de cultură selectă și elegantă⁴⁴, care a reprezentat „o puternică dezvoltare în profunzime și amplitudine a *Contemporanului*“⁴⁵, a reflectat locul pe care Gherea îl ocupa, ca intelectual și critic literar socialist, în viața culturală a României.

loc. cit. Redactorii revistei se declaraseră adepți „«ai principiilor comunist-anarhistice» ale lui E. Gauthier și adversari ai «colectivismului autoritar» reprezentat de Jules Guesde și Lafargue – adică ai grupeii marxiste din mișcarea muncitorească franceză“. Gh. Haupt, *loc. cit.*, p. 20. De altfel, orientarea anarhistă a revistei *Contemporanul* a început să se schimbe la inițiativa lui Gherea la mijlocul anilor 1880, după ce el adoptase marxismul și socialismul de tip german. Anarhismul „inoculat de dr. Russel“, capacitat de literatura revoluționară adusă din Occident și întreținut de propaganda nihilistilor și a militanților narodnici, s-a exprimat în „intensa activitate de popularizare a științei“ și în promovarea producției literare care încuraja „apariția unor discursuri alternative (fie ele literare, critice sau științifice), ostile în mare parte discursurilor dominante, tradiției și culturii instituționalizate“ [Adrian Tătăran, *loc. cit.*], în anticonformismul programatic, afirmarea evoluționismului și ateismului, critica prejudecăților și anacronismelor, demascarea plagiatelor, diletanților și impostorilor. A se vedea Z. Ornea, *op. cit.*, p. 37, p. 44 sq.

⁴⁰ A se vedea Const.-Titel Petrescu, *op. cit.*, p. 72. În sumarul revistei apare abia în 1885.

⁴¹ Georges Haupt, „Naissance du socialisme par la critique: La Roumanie“, în *ed. cit.*, pp. 32-33. Este de interes în acest context precizarea că cel care a formulat obiectivele mișcării socialiste în România și a alocat un rol important criticii literare în promovarea ideilor socialiste a intrat în istoria literaturii române sub numele de Ion Gherea. Sub numele de Constantin Dobrogeanu s-a afirmat ca „teoreticianul și liderul intelectual incontestabil“ al socialismului în România, iar „sub numele compus Dobrogeanu-Gherea, a fost, la începutul secolului al XX-lea, potrivit lui Racovski, «cel mai mare teoretician marxist din Balcani»“. *Ibidem*, p. 30.

⁴² După o întrerupere de doi ani (11 decembrie 1886 – 15 septembrie 1888), se declară „organ săptămânal al democrației sociale“, iar la 27 februarie 1889 devine „organ săptămânal al democrației sociale“ (prim redactor C. Mille).

⁴³ Care se reînființează în 1893.

⁴⁴ Primul număr (aprilie 1893) a cuprins 296 de pagini, în ediție tipărită pe hârtie specială, de lux. Revista *Literatură și știință* a fost singura care l-a avut ca director pe Gherea. A se vedea Z. Ornea, *Curentul cultural de la „Contemporanul“*, *ed. cit.*, p. 86sq. În cele două volume ale revistei, Gherea a publicat multe din articolele proprii de critică și analiză literară și numeroase contribuții ale personalităților marcante ale lumii literare și științifice a timpului.

⁴⁵ Z. Ornea, *op. cit.*, p. 86.

Cea mai importantă contribuție propagandistică și teoretică socialistă a lui Gherea a fost desigur cea auctorială – începută în 1883, în sfera politic-polemică, a economiei politice și teoriei socialiste în general, și în 1885 în cea a criticii literare. În *Revista Socială* a publicat în numere succesive amplul articol „Karl Marx și economiștii noștri” (1884)⁴⁶, studiul polemic „Robia și socialismul” (1885), studiul „Ce vor socialiștii români. Expunerea socialismului științific și Programul socialist” (1886), „Chestiunea țărănească” (1887) ș.a. De altfel, în *Revista Socială* Gherea, desprins deja de concepția narodnică – prezentă încă în articolul din 1883 din *Emanciparea*⁴⁷ prin teza că obștea țărănească constituie baza societății socialiste –, argumentează necesitatea desprinderii ideilor socialiste de cele anarhiste în „Anarhismul și socialismul” (1887)⁴⁸. O tentativă de respingere a anarhismului a fost întreprinsă totuși în articolul „Socialismul științific și mijloacele violente” (1883), publicat în *Drepturile omului*, și continuată apoi în „Anarhia cugetării” (1892)⁴⁹, cu referire directă la anarhismul lui Max Stirner, apărut în *Critica socială*, în „Anarhiștii și socialiștii” (1894), publicat în *Munca*, și în „Deosebirea dintre socialism și anarhism. Studiu sociologic” (1901), publicat în *Noua revistă română pentru politică, literatură și știință*. În *Critica socială* au apărut și „Rolul păturii culte în transformările sociale” (1892), important în ordinea notelor originale ale gândirii lui Gherea. Schița programului Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, publicată de Gherea în *Revista Socială*, a apărut într-o formă completată⁵⁰ ca proiect de program în *Munca*, în decembrie 1892. Gherea a publicat, de asemenea, în *Viitorul social* („Post-scriptum sau cuvinte uitate”, 1908; apărut și în broșură sub titlul *Cuvinte uitate* și fragmentar în *Adevărul*, 1908); *Românul, Săptămâna ilustrată, Lumea nouă* („Legalismul socialiștilor”, 1894; „Tactica socialiștilor români”, 1895; „Supraproducția intelectualilor”, 1895), *Lumea nouă științifică și literară, Adevărul* („Socialismul român. Este el o plantă exotică?”, 1900; republicat și în *Lumea nouă* și în broșură sub titlul „Studiu critic asupra socialismului în România”, 1900), *România muncitoare* („Asupra socialismului în țările înapoiate”, 1913, postfață la lucrarea lui Karl Kautsky, *Bazele social-democrației*, 1911), *Evenimentul literar, Almanahul social-democrat, Gazeta săteanului*. Articolelor, studiilor și conferințelor publicate în broșuri⁵¹ li s-a adăugat desigur studiul sociologic *Neoioabăgia*, principala sa lucrare teoretică ce contribuie la conceptualizarea evoluției țărilor subdezvoltate sau a periferiei și la adaptarea teoriei marxiste la realitățile societății românești aflate într-un stadiu al subdezvoltării.

⁴⁶ A se vedea în Constantin Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. 1, București, Editura Politică, 1976, pp. 40-165.

⁴⁷ „Un răspuns d-lui prim ministru I. C. Brătianu la discursurile sale ținute la Craiova și în sala Ateneului Român, în privința proprietății”, publicat (sub pseudonimul Caius Grachus) în *Emanciparea*, nr. 3, 1883. A se vedea Constantin Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. 1, ed. cit., pp. 13-39.

⁴⁸ O parte a intelectualilor socialiști ieșeni – precum frații Ioan și Gheorghe Nădejde, Teodor Speranția ș.a. –, dar și bucureșteni, precum Panait Mușoiu, erau influențați în principal de scrierile unor filosofi anarhiști precum Mihail Bakunin, Élisée Reclus, Piotr Kropotkin, Émile Gautier ș.a.

⁴⁹ Publicat și în broșură și, în traducerea lui Georges Diamandy, în revista socialistă franceză *L'Ère Nouvelle*. În *Critica socială* a apărut traducerea Programului social-democrației germane adoptat în Congresul de la Erfurt (octombrie 1891).

⁵⁰ Cu adaosuri datorate militanților Ioan Nădejde, Constantin Mille, V. G. Morțun, Al. Radovici, Al. Ionescu, Al. Georgescu și Anton Bacalbașa.

⁵¹ Precum „Concepția materialistă a istoriei” (1892, tradusă în franceză, bulgară și sârbă), „Anarhismul și socialismul” (1887, tradusă în rusă) sau „Din ideile fundamentale ale socialismului științific” (1906).

Schița portretului celui care a fost considerat „lider neoficial al mișcării socialiste din România” – al „liderului ocult” care a evitat din motive evidente să ocupe funcții în cadrul ei și să se manifeste ca militant și care a renunțat la critica literară în 1900, după desființarea PSDMR – s-ar cuveni să puncteze măcar implicarea lui în reprezentarea internațională a socialiștilor români⁵² și recunoașterea lui între liderii mișcării muncitorești și socialiste europene, activitatea lui fiind cunoscută și apreciată de „întreaga pleiadă socialistă a vremii, dintre care pe unii – precum Engels, Axelrod, Plehanov, Troțki și Vera Zasulich – i-a cunoscut personal”⁵³ și cu alții, precum Kautsky, a corespondat frecvent. Gherea a dorit să-l cunoască pe Engels și a apelat în acest scop la fostul revoluționar rus Serghei Stepniak⁵⁴, scrisoarea acestuia (din 29 iulie 1893) – în care îi comunica lui Engels rugămintea lui „Dobrogeanu” de a-i fi prezentat „în câteva cuvinte” și de a-l întâlni la Londra – fiind o dovadă în această privință. Gherea l-a întâlnit pe Engels în iulie 1893 la Londra (și i-a dăruit cele două volume de *Studii critice*) și apoi, în august 1893, la Zürich, la Congresul Internațional al II-a⁵⁵. Anul 1893 poate fi considerat unul al reușitelor pentru Gherea.⁵⁶ La Congresul de la Zürich, Gherea și delegația română au reușit să impună discutarea „chestiunii agrare”, constituirea unei comisii agrare și adoptarea unei rezoluții în care era recunoscută „datoria social-democrației din toate țările” de a-i „organiza pe muncitorii agricoli ca și pe muncitorii industriali” și de a situa chestiunea agrară, datorită importanței ei capitale, în „fruntea ordinii de zi” a următorului congres.⁵⁷ Ca atare, Gherea a ilustrat „un timp al angajamentelor publice formale și al afilierilor la mișcări externe”. Prezența lui și a „socialiștilor români în cadrul unor astfel de mișcări externe i-a transformat în actori internaționali” și „a transformat caracterul socialismelor românești (și posibil al altora) din mișcări periferice în unele integrate în rețele și mentalități de stânga europene mai largi”⁵⁸. De asemenea, a menținut numeroase conexiuni transnaționale, a întreținut o amplă corespondență cu personalități ale socialismului european și cu refugiați ruși și a intermediat adesea între confrății rămași în Rusia și cei din Occident. În spiritul umanitarismului și solidarității promovat în „marea comunitate socialistă” și în dorința

⁵² În congrese și întâlniri internaționale precum Congresul Internațional al II-a (august 1893, Zürich), Congresul internațional socialist (17-18 noiembrie 1912, Basel), A Doua Conferință Socialistă Interbalcanică (6-8 iulie 1915, București) ș.a.

⁵³ Michael Shafir, „‘Romania’s Marx’ and the National Question: Constantin Dobrogeanu-Gherea”, în *History of Political Thought*, Vol. 5, No. 2, Summer 1984, p. 301.

⁵⁴ Stepniak (în rusă „locuitor al stepei”) este pseudonimul lui Sergei Kravcinski, membru al Cercului Ceaikovski, filiala originală din Sankt Petersburg care îl cuprindea, alături de alți treizeci de membri, pe Piotr Kropotkin. A activat în 1878 în partidul *Земля и воля* (*Pământ și libertate*) și la editarea revistei partidului (împreună cu Nikolai Morozov și Olga Liubatovici), același an în care l-a asasinat pe generalul Nikolai Mezențov, șeful poliției secrete a Rusiei. A abandonat activitatea revoluționară după ce s-a stabilit la Londra, ulterior a renunțat și la susținerea eficacității măsurilor violente și a devenit adeptul metodelor constituționale. A publicat *Underground Russia* (1883), *Russia Under the Tsars* (1885), *The Russian Storm-Cloud* (1886), *The Russian Peasantry* (1888), *The Career of a Nihilist: A Novel* (1889) ș.a.

⁵⁵ A se vedea Constantin Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. 8 [Correspondență], ed. cit., 1983, p. 119 și *Idem*, „Friedrich Engels” (1895), în *Opere complete*, vol. 3, ed. cit., 1977, p. 267.

⁵⁶ Anul 1893 a fost și cel al înființării (31 martie – 3 aprilie) Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România (PSDMR), cu contribuția importantă a lui Gherea, și cel al apariției (în aprilie) a primului număr al revistei *Literatură și știință*, un proiect personal important al lui Gherea.

⁵⁷ A se vedea *Idem*, „Chestia agrară la Congresul Internațional de la Zürich”, în *Opere complete*, vol. 3, ed. cit., pp. 145-149.

⁵⁸ Anca Maria Mândru, op. cit., p. 75.

adoptării unui conduite exemplare⁵⁹, Gherea a susținut din veniturile lui⁶⁰ mișcarea revoluționară rusă și mișcarea socialistă din România. Devenit concesionarul restaurantului din gara Ploiești⁶¹ și dovedind calități antreprenoriale remarcabile⁶² care l-au transformat într-un om de afaceri de succes, Gherea s-a aflat în fața unei „disonanțe morale insurmontabile”: era „un socialist în convingeri și un capitalist în practică”⁶³. A „redus această disonanță” contribuind la îmbunătățirea condițiilor de muncă și de repaos ale angajaților și redistribuind „haiducește roadele «exploatării» către cei care aveau nevoie și către cei în care credea”⁶⁴. În același timp însă, succesul afacerii și faima restaurantului s-au dovedit „cruciale pentru vizibilitatea mișcării socialiste române”⁶⁵. În timp, reputația restaurantului, complinită de reputația carismaticului și faimosului critic și autor, a atras numeroși intelectuali, scriitori, jurnaliști și studenți, el devenind „un loc de întâlnire (și uneori de ascundere) pentru colegii revoluționari de toate felurile” ai lui Gherea⁶⁶, un „nod principal al rețelilor literare și științifice socialiste” și, prin extensie, un loc al prezenței altor scriitori sau politicieni cunoscuți și al unui

⁵⁹ A se vedea Maricica Munteanu, „Dinamica formelor și a relațiilor sociale în grupările socialiste din secolul al XIX-lea”, în *Swedish Journal of Romanian Studies*, Vol. 6, No 1, 2023, p. 237. Înaltele standarde morale erau solicitate tuturor celor care aveau la cercurile revoluționare, cu precădere la cercul Ceaikovski, care asuma obligația morală „de a servi și de a înălța masele”. Socialiștii români au urmat aceste standarde morale: adoptarea unei vieți sărace, umile, sub semnul solidarității cu clasele de jos – conformă unei remarci a pictorului Ștefan Popescu despre „rușinea de a fi bogat”. „Socialiștii care au bani... se simt atât de vinovați, încât încearcă să-și răscumpere averea prin donații către partid sau ziarele socialiste. Sărăcia devine, astfel, un titlu de noblete...” (*Ibidem*, p. 235). Din seria de atitudini corespunzătoare acestor standarde fac parte antimondenismul, respingerea distracțiilor burgheze – considerate frivole, refuzul convențiilor sociale, ținuta ostentativ săracă, socialismul dovedindu-se „o formă de renunțare, [de] libertate... [ce] survine pe fondul unui comportament învățat, interdictiv și destul de rigid” (*Ibidem*, p. 236).

⁶⁰ Așa cum arăta Ion Teodorescu, asemenea „unui creștin perfect” care s-a dedicat „unui apostolat cu su-fletul și inima” (*Ibidem*, p. 238).

⁶¹ Guvernul român i-a concesionat restaurantul din gara Ploiești în anul 1882 sub forma „ajutorului material pentru emigranții din Basarabia” (Cf. Lev Troțki, *op. cit.*, p. 98). Se pare că Zamfir Arbore și C. A. Rosetti au avut un rol în acordarea acestei concesiuni [Cf. George Voicu, *loc. cit.*, p. 106], iar inginerul Haborschi, grație împrumutului pus la dispoziție, a facilitat deschiderea restaurantului. (Cf. Dorin Stănescu, „Un brand al orașului: Restaurantul lui Gherea din gara Ploiești”, în *Historia*, disponibil la <https://historia.ro/sectiune/general/un-brand-al-orasului-restaurantul-lui-gherea-din-580890.html>).

⁶² Afacerea a dobândit proporții impresionante și restaurantul s-a impus ca „cel dintâi în specie” (Gala Galaction) după ce a fost modernizat („frigorifer și instalație motrice”), extins și diversificat ca ofertă („cofetărie, cafegerie” și „economat”) și a practicat metode inovative de servire (de tip „to-go” în fața vagoanelor și de catering). Personalul cuprindea „de la 100 de persoane iarna până la 120 vara”. A se vedea *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, pp. 106-107. „... din cauza unei concepții etice cu totul utopice ... și sectanto-religioasă a socialismului socoteam ocupația de negustor ca o încălcare [a] principiilor socialismului, și când Sofia [soția], după cîteva ani de birtășie, a pus la o parte, a capitalizat v-o 700 de franci, eu nu mai puteam să închid ochii nici acele cîteva ceasuri de o parte cît mai puteam dormi de această călcare flagrantă a dogmelor religioase ale socialismului.” A se vedea Constantin Dobrogeanu Gherea, Scrisoare către Ștefania și Paul Zarifopol (1902), în *Opere complete*, vol. 8 [Correspondență], *ed. cit.*, 1983, p. 178.

⁶⁴ Din corespondența lui rezultă că trimitea ajutoare financiare lui Paul Axelrod („pentru revoluție” și personal), Rozei M. Plehanov, Rosei Luxemburg (și casei pentru emigranți), Verei Zasulici, și altora. A se vedea *Ibidem*, p. 191, p. 250, p. 202, p. 231, p. 235. „Ghera a oferit «azil» – în cadrul restaurantului din gara Ploiești, în case închiriate pe banii lui în București sau aiurea, chiar și-n vila sa de la Sinaia – multor nihi-liști și revoluționari ruși, precum celor de pe cuirasatul *Potemkin*, a ajutat financiar mișcarea socialistă din România, dar și pe cea din Europa, a acordat credite importante, nu de puține ori nerambursabile, unor prieteni de-ai săi precum I. L. Caragiale.” (George Voicu, *loc. cit.*, p. 107)

⁶⁵ Anca Maria Măndru, *op. cit.*, p. 14.

⁶⁶ Gherea mărturisea, „... faptul că eu am fost acela care țineam restaurant a făcut ca restaurantul gării să devină în timp de 15 ani un fel de azil al nihilismului rusesc”, „colonia nihilistă din gara Ploiești” putând ajunge „la 16 inși și 18 inși” (Constantin Dobrogeanu Gherea, *op. cit.*, p. 179).

public larg, „centrul unei sfere publice socialiste, deschisă mai multor categorii de public, dar purtând totuși amprenta unei culturi socialiste vizibile”⁶⁷. Restaurantul și gara însăși au devenit „spațiul singular” al „artei socializării politice”, al întâlnirii mai multor „sfere publice și culturi suprapuse”, în care s-a decantat „o sferă publică și o cultură specific socialiste”⁶⁸.

BIBLIOGRAFIE PRIMARĂ

- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1976), „Karl Marx și economiștii noștri. Expunere populară a teoriilor socialiste” (1884), în *Opere complete*, vol. 1, București, Editura Politică, pp. 40-164.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1976), „Ce vor socialiștii români? Expunerea socialismului științific și Programul socialist” (1886), în *Opere complete*, vol. 2, București, Editura Politică, pp. 7-126.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1976), „Anarhismul și socialismul” (1887), în *Opere complete*, vol. 2, București, Editura Politică, pp. 211-247.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1976), „Rolul păturii culte în transformările sociale” (1892), în *Opere complete*, vol. 2, București, Editura Politică, pp. 426-446.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1977), „Post-scriptum sau cuvinte uitate” (1908), în *Opere complete*, vol. 3, București, Editura Politică, pp. 476-504.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1977), „Anarhiștii și socialiștii” (1894), în *Opere complete*, vol. 3, București, Editura Politică, pp. 161-163.
- Dobrogeanu-Gherea, C. (1977), *Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*, București, Editura Librăriei SOCEC & Comp., Societate anonimă, 1910; și în *Opere complete*, vol. 4, București, Editura Politică, pp. 10-382.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1978), Prefață [la lucrarea lui K. Kautsky, *Bazele social-democrației*, București, 1911], în *Opere complete*, vol. 5, București, Editura Politică, pp. 28-42.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1978), „Asupra socialismului în țările înapoiate” [Postfață la lucrarea lui K. Kautsky, *Bazele social-democrației*, 1911], în *Opere complete*, vol. 5, București, Editura Politică, pp. 43-75.
- Dobrogeanu Gherea, Constantin (1983), *Opere complete*, vol. 8 [Correspondență], București, Editura Politică.
- Dobrogeanu-Gherea, Constantin (1972), *Correspondența*, ediție, studiu introductiv și note de Ion Ardeleanu și Nicolae Sorin, București, Minerva.

BIBLIOGRAFIE SECUNDARĂ

- Boatcă, Manuela (2005), „Peripheral Solutions to Peripheral Development: The Case of Early 20th Century Romania”, în *Journal of world-systems research*, Vol. XI, No. 1, July, 3-26, disponibil la <http://jwsr.ucr.edu/>.
- Chirot, Daniel (1976), *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, New York San Francisco London, Academic Press.
- Copilaș, Emanuel (2023), „Tactics and Principles: A Contribution to Dobrogeanu-Gherea’s Interpretation of Anarchism with Reference to ‘Legal Socialism’”, în *Polish Political Science Review. Polski Przegląd Politologiczny*, 11 (1), 14-23, disponibil la <https://doi.org/10.2478/ppsr-2023-0002>.
- Dohotaru, Adi (2015), „Portraits of young socialists: moral standing and socializing places”, în Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca, tom LIV, pp. 249-264.
- Figner, Vera (1927), „The Programme of the Narodniki (Populists)”, în *Memoirs of a Revolutionist*, New York, International Publishers.
- Haupt, Georges (1967), „Naissance du socialisme par la critique: La Roumanie”, în *Le Mouvement*

⁶⁷ Anca Maria Mândru, *op. cit.*, p. 14.

⁶⁸ A se vedea excelentul capitol „A Train Station on the Left: The Making of a Socialist Public Sphere”, al lucrării Ancăi Maria Mândru, *ed. cit.*, pp. 83-111.

- Social*, 59 (avril-juin), pp. 30-48.
- Haupt, Gh. (1957), „Începutul activității revoluționare a lui C. Dobrogeanu-Gherea“, în *Studii. Revistă de istorie*, Anul X, nr. 3, pp. 61-86.
- Haupt, Gh. (1955), „Din istoricul luptei pentru trecerea cercurilor socialiste din România pe poziții marxiste (1881-1884)“, în *Studii. Revistă de istorie*, Anul 8, nr. III, mai-iunie, pp. 7-31, disponibil la <https://marxists.architexturez.net/francais/haupt/works/1967/06/haupt-roumanie-6-67.pdf>
- Hay, Douglas Wilson (1983), *The development of the revolutionary movement in the south of the Russian empire, 1873-1883*. PhD thesis, University of Glasgow, disponibil la <http://theses.gla.ac.uk/2455/>.
- Hurezeanu, Damian (1973), *Constantin Dobrogeanu-Gherea: Studiu social-istoric*, București, Editura Politică.
- Kitch, Michael (1977), „Constantin Dobrogeanu-Gherea and Rumanian Marxism“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. LV, No. 1, January, pp. 65-89.
- Love, Joseph L. (1996), *Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Măndru, Anca Maria, „*Socialism of Sentiment: Culture, Progress and Community in the Early Romanian Left 1870-1914*“, PhD Dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign, disponibil la <https://www.ideals.illinois.edu>
- Morozov, Konstantin N. (2024), „Subculture of the Russian Revolutionary as a Factor of Revolutionary Biography' Formation“, în *Revolutionary Biographies in the 19th and 20th Centuries. Imperial – Inter/national – Decolonial*, Sandra Dahlke/Nikolaus Katzer/Denis Sdvizhkov (eds.), V&R Unipress/ Brill Deutschland GmbH, pp. 117-148.
- Munteanu, Maricica (2023), „Dinamica formelor și a relațiilor sociale în grupările socialiste din secolul al XIX-lea“, în *Swedish Journal of Romanian Studies*, Vol. 6, No. 1, pp. 229-247.
- Niculăe, Vasile (1993), *O istorie a social-democrației române*, vol. I-II, București, Editura Noua Alternativă.
- Ornea, Z. (1983), *Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, Editura Cartea Românească.
- Ornea, Z. (1977), *Curentul cultural de la „Contemporanul“*, București, Minerva, 1977.
- Ornea, Z. (1982), *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, Editura Cartea Românească.
- Petrescu, Const.-Titel (1946), *Socialismul în România 1835 – 5 septembrie 1940*, București, Editura Societatea Națională de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană“, Colecția Biblioteca Socialistă.
- Schifirneț, Constantin (2007), „Formele fără fond în opera lui C.D. Gherea“, „Evoluția de la formă la fond“, „Accepțiuni ale formelor fără fond“, în *Formele fără fond, un brand românesc*, București, Editura Comunicare.ro, pp. 107-126, 149-182, 183-202.
- Shafir, Michael (2007), „Constantin Dobrogeanu-Gherea: Wrong Time, Wrong Face, Wrong Place“, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Studia Europaea*, Anul LII, no. 2, pp. 5-48.
- Shafir, Michael (1984), „‘Romania's Marx' and the national question: Constantin Dobrogeanu-Gherea“, în *History of Political Thought*, Vol. 5, No. 2 (Summer 1984), pp. 295-314, disponibil la <https://www.jstor.org/stable/26212487>
- Stahl, Henri H. (2001), „Constantin Dobrogeanu-Gherea și teoria „neo-iobăgiei“, în *Gânditori și curente de istorie socială românească*, București, Editura Universității din București, pp. 192-209.
- Stepnyak-Kravchinsky, Sergey (1883), *Underground Russia: Revolutionary Profiles and Sketches from Life*, Translate from Italian, With a Preface by Peter Lavroff, New York, Charles Scribner's Sons, disponibil la <https://archive.org/details/StepniakUndergroundRussia/mode/2up>
- State, Andrei (2015), „Constantin Dobrogeanu-Gherea“, în *Plante exotice. Teoria și practica marxistilor români*, coordonatori Alex Cistelean, Andrei State, Cluj-Napoca, Editura Tact, pp. 9-42.
- Tătăran, Adrian (2019), „Anarhismul și vechea mișcare socialistă din România“, în *Idea*, 54, disponibil la <https://www.idea.ro/revista/ro/article/XfN-pRAAAMJfG/anarhismul-si-vechea-miscare-socialista-din-romania>
- Troțki, Lev (1998), „Dobrogeanu-Gherea“, în *România în războiul balcanic*, traducere și cuvânt înainte Radu Părpăuță, Iași, Polirom.
- Voicu, George (2022), „Naturalizarea lui C. Dobrogeanu-Gherea“, în *Psihologia socială*, nr. 49 (I), pp. 105-136.
- Walicki, Andrzej (2008), „Gândirea socială rusă: o introducere la istoria intelectuală a Rusiei din secolul al XIX-lea“, în *Ideologii românești și est-europene*, coordonator Victor Rizescu, București, Editura Cuvântul, pp. 27-82.